

Ngā angawaho i runga i te pare o te NZAC

1. Te wētā noho rākau o Tāmaki-makau-rau
2. Te pūngāwerewere ‘māwhaiwhai anaroa’ pango
3. Te kapokapowai kaitā noho ngahere
4. Te kihikihi wawā
5. Te ‘tick’ noho manutai
6. Te hura
7. Te tūwhaipapa
8. Te ngaro kahurangi o Aotearoa
9. Te pītara whaipipi kaitā o Aotearoa
10. Te pūrēhua raukura
11. Te pūrēhua pūriri
12. Te pepeke hīra
13. Te pōpokorua tāhekeheke

1. Te wētā noho rākau o Tāmaki-makau-rau

Ingoa Māori: wētā, pūtangatanga, taepo, taipo, tokoriro

Ingoa Pākehā: Auckand tree wētā

Ingoa pūtaiao: *Hemideina figurata* (Walker); pūtoi = Orthoptera; whānau = Anostostomatidae (nō ngāi Stenopelmatidae i mua atu)

- e noho ana ki Te Ika a Māui, ki te raki o te Kūititanga o Manawatū;
- he rerekē i ētahi atu momo wētā noho rākau, i te mea he māwhero-mā te nuinga o te papa tinana kei muri o tana ūpoko;
- he rerekē te āhua o tana noho, inā rā, kotahi te toa (te mea ūpoko rahi e kitea ana i konei) ki te kāhui uwaha, me ngā nohinohi maha anō;
- ko ngā rākau hei whakaruruhau mōna – noho ai ia ki ngā uru kahakaha, ki ngā anaroa o ngā pūrēhua noho pūriri, ki ngā kōhao he mea poka e ngā pepeke wirirākau nui, kua whakarahia ake ki ō rātou kauwae kaha;
- mā tana kitā ia e ‘kōrero’ ki ētahi atu wētā – arā, ka hikahika i ana kūhā (he whai tia te taha whakaroto o ngā kūhā) ki tētahi parehua i te taha o tana puku.

2. Te pūngāwerewere ‘māwhaiwhai-anaroa’ pango

Ingoa Pākehā: black tunnelweb spider

Ingoa pūtaiao: *Porrhothele antipodiana* (Walckenaer); pūtoi = Araneae; whānau = Hexathelidae

- he pūngāwerewere māori kitea ai i ngā tōpito katoa o te motu, ā, kāore he aha ki a ia te noho ki ngā māra o ngā tāone nui;
- kāore tana paitini e whakararu i te tangata, pērā i tana whanaunga, i te funnelweb o Ahitereiria, engari tērā ka rongu koe i te mamae o tana ngau ki te hē tō pupuri i a ia;
- he pūngāwerewere o te ao kōhatu, pērā i a ngāi tarantula;
- he rite te hanga o tana māwhaiwhai ki te anaroa – e 200mm pea te hōhonu, e 20-30 mm te whānui, ā, hangaia ai ki ngā wāhi haukū: hei tauira, ki raro i ngā poro rākau, i ngā kōhatu rānei, ki ngā pakitara toka, ki ngā rūma whakararo o ngā whare, ki ngā pūkai wahie rānei;
- ina rongu ia i ngā tōiriiri o ngā pepeke e hīkoi ana i te waha o tana whare – ākene he kai māna! Tere tonu tana rere ki te patu i te pepeke ki tana paitini, ka whakahoki ki te tuarongo o tana whare;
- ko ngā pītara, ngā pāpata me ngā weri waemano āna tino kai.

3. Te kapokapowai kaitā noho ngahere

Ingoa Māori: kapowai, kakapowai, kapokapowai, titiwaiaora, uruuruoroa

Ingoa Pākehā: bush giant dragonfly

Ingoa pūtaiao: *Uropetala carovei* (White); pūtoi = Odonata; whānau = Petaluridae

- ka kitea i Te Ika a Māui me Te Waka a Māui, engari me uaua ka kitea i ngā whenua ki te rāwhiti.

Ko te mea pakeke:

- he kapokapowai rahi tonu, he kōwhai, he pango ōna tae, he āhua 80-85 mm te roa o te tinana;
- he pōturi tonu te rere i te nuinga o te wā, he hoihoi anō; rere ai i ngā tapa te puihi;
- ki te nunumi te rā ki tua o tētahi kapua pōuri, kua tere tau atu ki tētahi mea pātata, ki tētahi tangata tonu pea e hipa ana;
- he raupua te āhua o ngā tāpiritanga whakamuri o te toa.

Ko ngā punua:

- ka kuhu atu i te oneone ngohe i te tahataha o te kōawa, o tētahi māturinga wai rānei, ki reira noho ai ki tētahi rua e kī ana tētahi haurua ōna i te wai;
- ka roa tonu e ora ana (ka 5, ka 6 pea ngā tau ki tēnei ao);

- ka pō ana, kua puta ake ki te kimi kai māna i te waha o tana rua;
- ka kaha tonu tana rongō i ngā mea katoa, ka huna i a ia, nō reira me uaua ka kitea.

4. Te kihikihi wawā

Ingoa Māori: kihikihi wawā, matua kihikihi, ngengeti

Ingoa Pākehā: chorus cicada

Ingoa Pūtaiao: *Amphipsalta zealandica* (Boisduval); pūtoi = Hemiptera; whānau = Cicadidae

- ka kitea i ngā wāhi maha o Aotearoa;
- noho ai te nuinga ki ngā ngahere tiketike (ki ngā wāhi rānei i reira he ngahere tiketike i mua);
- he kitā ngātahi tā ngā toa;
- ka pērā ana tā rātou mahi, ka aroha kē te hoihoi, mea ake, kua 'ngete' kē – ko te ngete nei, ko ngā parirau e pakipaki ana i te kahiwi o te rākau;
- whakatakoto ai te uwaha i ana hua ki ngā kakari i ngā peka rākau e rite ana ki te 'kōiwi-ua' te tauira;
- hei te kōanga o muri mai ka puta mai ngā punua, ka taka atu ki te whenua;
- noho ai ngā punua ki te poho o Papa mō ngā tau maha, me te ngote i te pia o ngā pakiaka;
- ina tae ki te wā e pakari ai te punua, ka puta ake i tana rua whānui, ka piki i te kahiwi o tētahi rākau, ā, ka ngawhā te kiri i tana tuarā. Puta ake ana ko te kihikihi pakeke, roha ana i ana parirau, rere atu ana.

5. Te 'tick' noho manutai

Ingoa Pākehā: common seabird tick

Ingoa pūtaiao: *Ixodes uriae* White; pūtoi = Acari; whānau = Ixodidae

- kitea ai e piri ana ki ngā momo manutai maha tonu, pērā i te tītī me ōna uri tata, i te kororā me ōna uri tata, me te kawau (ka tino kitea i ō rātou papa kōhanga);
- i te Tuakoi Raki, kitea ai i ngā takutai o Aotearoa me ngā moutere e pātata ana ki te Kōpakatanga ki te Tonga; i te Tuakoi Raki, kitea ai i ngā takiwā o Te Moana-nui-a-Kiwa ki te Raki me te Moana Ranatiki ki te Raki;
- e whakaarotia ana ko ia pea te kaikawe i tētahi tahumaero wheori i waenga i ngā manutai. Ina rarau te noho a te wheori nei, ka hia tau pea e whakararu ana i ngā hapori

noho kōhanga. Me te aha, he maha tonu ngā pī tērā ka mate.

6. Te hura

Ingoa Māori: hara, hura

Ingoa Pākehā: giant centipede

Ingoa pūtaiao: *Cormocephalus rubriceps* (Newport); pūtoi = Chilopoda; whānau = Scolopendridae

- he pepeke māori nō Aotearoa. Kitea ai i Te Ika a Māui me ōna moutere e pātata ana, heoi anō, he maha ake rātou i te raki. Kei Ahitereiria anō hoki ētahi;
- tērā ka tipu kia 160 mm te roa, kia 10 mm te whānui;
- huna ai ki raro i ngā poro rākau, ki ngā rau rānei kua tau ki te whenua;
- he kai kiko te hura, ā, ka kurutēhia, he werowerohia tana kai ki ana kauwae whakamataku;
- ka mamae tonu ki te ngaua koe e te hura, engari kāore koe e raru i tana paitini.

7. Te tūwhaipapa

Ingoa Māori: pēpeke nguturoa, tūwhaipapa, tūwhaitara

Ingoa Pākehā: giraffe weevil

Ingoa pūtaiao: *Lasiornychus barbicornis* (Fabricius); pūtoi = Coleoptera; whānau = Brentidae

- kitea ai i ngā tōpito katoa o te motu;
- ka eke ki te 80 mm te roa o ētahi, ā, koia te pītara roa rawa i Aotearoa;
- ko te ihu te wāhanga tino roa ōna, ā, kei raro iho, ko tētahi rārangi tarakina me te heru nei te rite;
- i ngā toa, e tino tata ana ngā pūhihi ki te pito o te ihu, engari i ngā uwaha, kei waenganui kē o tana ihu;
- tērā ka tukuna ngā hua ki roto i ngā kōhao kua keria e te uwaha ki tana waha tonu, ki ngā rākau pērā i te karaka, i te houhere, me te porokaiwhiri;
- ko ngā torongū ka puta ake i ēnei hua, ka poka ki roto i te rākau me te kai haere anō, nāwai ā, kua eke ki te wā e huri ai hei pakeke;
- e whakaarotia ana he rite te hanga o te toa ki te waka Māori, ā, arā hoki tōna pakiwaitara e mea ana ko ia te atua o ngā waka hou.

8. Te ngaro kahurangi o Aotearoa**Ingoa Māori:** rango pango, ngaro, rako: iroiro**Ingoa Pākehā:** New Zealand blue blowfly**Ingoa pūtaiao:** *Calliphora quadrimaculata* (Swederus); pūtoi = Diptera; whānau = Calliphoridae

- kitea ai i ngā tōpito katoa o te motu, engari ko ngā maunga teitei me ngā rohe makariri o Te Waipounamu me Rakiura ōna tino kāinga. Kua kitea anō hoki i te Moutere o Campbell me ngā Moutere Auckland;
- ngā ngaro ko Aotearoa anake tō rātou whenua noho, ko ia te mea rahi katoa;
- me uaua ka tomo ki rō whare;
- he tino mahi nā te uwaha te tuku i ana hua ki roto i ngā paraikete me ngā kākahu wūru, ki runga anō i ngā kiko kararehe;
- kua kitea hoki ētahi o ana iroiro i ngā hipi kua muia e te mahi a te iroiro, engari he momo iroiro kē anō i tau atu i mua i a rātou, ko rātou ngā tuarua;
- tērā ka ora tonu ngā iroiro i ngā maunga, ahakoa te kore kiko pirau hei kai mā rātou – e whakapaetia ana he kai anō nā rātou ngā pūtaka rau pirau o te haumata.

9. Te pītara whaipihi kaitā o Aotearoa**Ingoa Pākehā:** New Zealand giant stag beetle, Helms' stag beetle**Ingoa pūtaiao:** *Geodorcus helmsi* (Sharp); pūtoi = Coleoptera; whānau = Lucanidae

- kei Te Waipounamu, kei Rakiura me ngā moutere tata e nohoia ana e te tīti;
- he pītara rahi, he rere kore;
- ko ngā kauwae nui whakaharahara te tino tohu o te toa (he toa tēnei e whakaahuatia nei); he pakupaku tonu ngā kauwae o te uwaha, kāore e tino kitea atu;
- i te awatea, noho ai te pītara nei ki raro i ngā poro rākau, i ngā kōhatu rānei i ngā ngahere haukū;
- ka pō ana, kua puta ki te kai i te pia e māturu mai ana i ngā kahiwi rākau;
- he rahi tonu ngā torongū, he kahotea te tae; noho ai ngā torongū ki ngā oneone rei, ka kai i ngā tipu pōpopo;
- he tino pōturi te haere o ngā mea pakeke, he rere kore anō hoki, ā, ki hea noa iho patua ai e ngā kiore rāwaho.

10. Te pūrēhua raukura**Ingoa Pākehā:** pūrēhua raukura**Ingoa pūtaiao:** *Pterophorus monospilalis* (Walker); order = Lepidoptera; family = Pterophoridae

- kitea ai i Te Ika a Māui me Te Waka a Māui, i Rakiura anō;
- ko ia tētahi o ngā momo pūrēhua raukura e 21 e noho ana ki Aotearoa;
- he huānga ia nō tētahi kāhui pūrēhua raukura he pukoni te āhua o te noho;
- kitea nuitia ai e tāpapa ana ki ngā rau o ngā rākau ka nohoia e ia, arā, ki te patē, ki te raukawa, me te puahou (he tauparapara ki ētahi);
- he āhua pūhuru ngā torongū me ngā ngeti.

11. Te pūrēhua pūriri**Ingoa Māori:** pepe tuna; mokoroa, ngūtara; pūngoungou**Ingoa Pākehā:** pūriri moth**Ingoa pūtaiao:** *Aenetus virescens* (Doubleday in White and Doubleday); pūtoi = Lepidoptera; whānau = Hepialidae

- koia te pūrēhua rahi katoa i Aotearoa, heoi, kitea ai ia i Te Ika a Māui anake;
- he whanaunga ōna i Ahitereiria, i te Whenua Kanaki, me Pāpua Niu Kini;
- noho ai te torongū ki tētahi momo harore bracket;
- ka wiria e te torongū pakari he anaroa hei punanga mōna ki te kahiwi o tētahi rākau nui;
- kai ai te torongū i te kiko o te tūnga i te waha o te anaroa, otirā, ka hunia te waha ki tētahi “tēneti” hiraka;
- i te anaroa ka huri te torongū hei ngeti;
- kāore te pūrēhua pakeke e kai, e ora ana ia mō ētahi rā ruarua nei;
- he ohopō ngā pūrēhua.

12. Te pepeke hira**Ingoa Pākehā:** shield bug**Ingoa pūtaiao:** *Oncocentias vittatus* (Fabricius); pūtoi = Hemiptera; whānau = Acanthosomatidae

- ko ia tētahi o ngā pepeke tuatahi o Aotearoa kia whakaahuatia e tētahi tohunga pūtaiao Pākehā (e tētahi kaimātai pepeke o Huitene, ko Fabricius te ingoa, i te tau 1781), mai i ngā kohinga i kohia ai i ngā haerenga mai a Kāpene Kuki ki Aotearoa nei;

- kitea ai i ngā kāinga noho maha, puta noa i Aotearoa;
- kotahi te reanga hou ia tau;
- ko ngā momo pātītī kē te tino kai a ngā punua, ā, he tino kai nāna te toetoe;
- kai ai ngā pakeke i te huhua o ngā tipu māori ko Aotearoa anake te kāinga o aua tipu;
- ko ia tētahi o ngā momo pepeke noho tipu tino ruarua i Aotearoa kai ai i ngā rākau “rau mārō” pērā i te rimu.

13. Te pōpokorua tāhekeheke

Inoga Pākehā: striated ant

Ingoa pūtaiao: *Huberia striata* (Smith); pūtoi = Hymenoptera; whānau = Formicidae

- kei ngā tōpito katoa o te motu, tae atu ki ōna moutere iti;
- mahi ai ia i tana kōhanga ki roto tonu i te oneone, ki raro pea i ngā kōhatu, ki roto rānei i ngā poro rākau pirau;
- kāore e kaha kitea ana pērā i ngā pōpokorua rāwaho – he rāwaho hoki ngā mea ka urutomo i ngā whare me ngā māra;
- kai ai i ngā mea huhua noa
- tērā ka tiakina e rātou ētahi pepeke unahi i roto i ō rātou kōhanga, me te kai i te waireka ka whakaputaina e aua pepeke.
- He iti ake i te tekau mā rua ngā momo pōpokorua māori. E whakapaetia ana ko te take i pērā ai, nā te roa o te wā kua noho wehe mai a Aotearoa i ētahi atu whenua rahi o te ao. He whai whanaunga tata te nuinga o ngā momo māori i ērā atu moka o te ao, engari i te puninga *Huberia* e rua ngā momo o konei kāore e kitea i ētahi atu wāhi o te ao.

Trevor Crosby (kaitiaki, NZAC)
Landcare Research, Private Bag 92170,
Auckland, New Zealand.

Hēni Jacob (kaiwhakamāori)
Horowhenua, Aotearoa.